

Аказіяналізмы як сродак камічнага ў беларускай драматургіі

В.І.РАГАЎЦОЎ

У адрозненне ад кананічных (узуальных) слоў аказіяналізмы з'яўляюцца не ўзнаўляльнымі, а стваральнымі лексічнымі адзінкамі [19, с. 12], якія захоўваюць навізну, «свежасць» незалежна ад часу стварэння [17, с. 65; 18, с. 516]. У мастацкім маўленні аказіяналізмы выконваюць важныя стылістычныя і эстэтычныя функцыі [4, с. 97; 30, с. 163–64; 13, с. 443–444; 1, с. 65; 21, с. 170–173], у тым ліку выражэння камічнага эфекту [25, с. 306; 2, с. 4; 26, с. 79].

Як і пераважная большасць даследчыкаў (гл.: [17, с. 71; 22, с. 59]), аўтарскія наватворы незалежна ад іх структуры, ступені «навізны», экспрэсіўнасці, частаты ўжывання (сустракаюцца адзін раз ці больш), а таксама таго, аказіянальныя гэта словы ці патэнцыяльныя, будзем называць агульным тэрмінам «аказіяналізмы»*, паколькі яны ствараюцца ў момант маўлення, а не ўзнаўляюцца як гатовыя адзінкі мовы.

З а ў в а г а . Шэраг даследчыкаў, апіраючыся на фактычны матэрыял, сцвярджаюць, што функцыянальная аднаразовасць не з'яўляецца вызначальнай прыметай аказіяналізмаў (гл.: [28, с. 103–104, 108]), як гэта лічаць некаторыя беларускія і рускія мовазнаўцы [29, с. 107; 5, с. 108; 14, с. 77; 19, с. 18].

У сувязі з тым, што не заўсёды можна бездакорна вызначыць, створана лексічная адзінка аўтарам або ўзята з маўленчай дзейнасці (як дыялектнае, жаргоннае ці іншае слова абмежаванага ўжытку), даследчык мовы рускай мастацкай прозы В. П. Кавалёў раіць кіравацца меркаваннем Г. В. Вінакура: «Няма сэнсу спрачацца аб тым, стварыў пісьменнік дадзенае слова або не, таму што само жыццё стварае падобныя словы і выразы кожную хвіліну, – трэба толькі ўмець іх падслухаць і замацаваць у мастацкім увасабленні» (гл.: [11, с. 107]).

Ступень камічнай экспрэсіі аказіяналізмаў (як і ўвогуле экспрэсіўнасці, якая з'яўляецца для іх інгерэнтнай [19, с. 23], г. зн. незалежнай ад вербальнага або сітуацыйнага кантэксту, а ўнутрана ўласцівай дадзенаму слову) абумоўліваецца асаблівасцю іх словаўтваральнай структуры. Чым **больш** аказіяналізмы адрозніваюцца ад словаўтваральнага стандарта (утвараюцца з адступленнем ад словаўтваральных заканамернасцей), тым у **большай** ступені яны могуць выражаць камічны эфект. Гэта найперш характэрна для аказіяналізмаў, якія ўтвараюцца па непрадуктыўных або малапрадуктыўных ці спецыфічных (нетыповых) словаўтваральных тыпах, г. зн. з парушэннем законаў «эмпірычнай прадуктыўнасці» [8, с. 229].

У драматургічных творах пашыраны, аднак, аказіяналізмы, утвораныя па прадуктыўных словаўтваральных тыпах, па аналогіі з аднатыпнымі па структуры (словаўтваральнай мадэлі) лексемамі. Камізм абумоўлены ў такім выпадку спалучэннем семантычна і або стылістычна разнародных словаўтваральных элементаў ці адступленнем ад законаў утварэння узуальных слоў аналагічнай структуры.

Найчасцей сустракаюцца аказіяналізмы, утвораныя марфалагічным спосабам і, у прыватнасці, такой яго разнавіднасцю, як кампазіцыя.

Кампазіты, сярод якіх пераважаюць назоўнікі, могуць утварацца ў выніку аб'яднання асноў розных часцін мовы, напрыклад двух, назоўнікаў – запазычанага, але асвоенага

* Існуюць і іншыя тэрміналагічныя абазначэнні гэтага паняцця: «індывідуальныя словы», «індывідуальна-стылістычныя неалагізмы», «індывідуальна-аўтарскія словы», «аднаразовыя неалагізмы», «паэтычныя неалагізмы» і інш. (гл.: [17, с. 64]); «аказіянальныя словы», «аўтарскія неалагізмы», «аўтарскія наватворы», «індывідуальна-стылістычныя ўтварэнні» (гл.: [10, с. 387]).

беларускай мовай, і варварызма. Так, у п'есе І. Чыгрынава «Чалавек з мядзведжым тварам» у маўленні Пагасава ўжываецца аказіяналізм *інфаркцітрасэ*, утвораны спалучэннем асвоенага беларускай мовай запазычанага слова *інфаркт* і слова з нямецкай мовы (у беларускамоўнай транслітарацыі) *Straße* 'вуліца; дарога': [Пагасаў:] *Ну, вы тут сабе займайцеся чым хочаце, а я пайду на інфаркцітрасэ.* <...>; [Нэла Баляславаўна:] *Дзе ж гэта вы чулі, Іван Дарафеевіч?* [Пагасаў:] *На інфаркцітрасэ.* <...>; [Прафесар:] *Што гэта – інфаркцітрасэ?* [Нэла Баляславаўна:] *Калідор так называюць хворыя.*

Значна радзей ужываюцца аказіянальныя кампазіты-прыметнікі: [Васіль:] *Цішэй! Не перашкаджайце шлюбаскасавальнаму... Цьфу! Што я гавару? Шлюбаспалучальнаму працэсу! Прашу адказаць на пастаўленае пытанне!* (М. Матукоўскі. Наследны прынц.) Аказіяналізм *шлюбаспалучальнаму* з'яўляецца плеаназмам: дзвюм рускамоўным лексемам *брак* і *бракосочетание* ў беларускай мове адпавядае адна – *шлюб*, таму частка «спалучальнаму» з'яўляецца збытковай.

Своеасаблівай будовай сярод кампазітаў вызначаюцца абрэвіятуры. Можна выдзеліць наступныя тыпы абрэвіятур:

1) абрэвіятуры, што складаюцца з пачатковых частак слоў, з якіх не ўсе могуць мець выразную семантычную суадноснасць з пэўнымі лексічнымі адзінкамі, і цэлага слова: [Максім (Стафані):] *Зразумела? На злом старое. На дровы. Суцэльныя беконгарады будуць.* (А. Петрашкевіч. Мост упоперак ракі.) [Міленькі:] *У нашым апарце я пакуль яшчэ нікому не рабіў выключэнняў. Гармарнарышчытрасэ вам не якая-небудзь кантора...* (А. Петрашкевіч. Злыдзень.); [Ухватаў:] *Можна, гор-хап?* [Бусько:] *Ха-ха-ха! Калі ёсць гор-хап, давай гор-хап. Падзелімся!* <...> (А. Макаёнак. Пагарэльцы.);

2) абрэвіятуры – назвы пачатковых літар слоў як кампанентаў сказа: [Ніна:] *Чакай, чакай! Што гэта ты тут накрэмзаў на картцы?* (Чытае.) *Дарагая дзяўчынка, ЯКЦ... Што гэта яшчэ за дарагая дзяўчынка? Што гэта за ЯКЦ?* [Янка:] *Я думаў, што ты здагадаешся.* [Ніна:] *Давай аловак... Чытай.* [Янка:] *ДТНЬШЯЦТК... ДТ – дурань ты...* [Ніна:] *Правільна. А далей...* [Янка:] *НБШЯЦТК.* [Ніна:] *Не бачыш, што я цябе таксама кахаю.* (А. Кучар. Неспакойныя сэрцы.)

Не менш пашыраныя, чым кампазіты, і суфіксальныя аказіяналізмы, утвораныя па непрадуктыўных або слабапрадуктыўных мадэлях: [Атэна:] *Прывітанне студантэры!* <...> (Я. Дыла. Падуанскі студэнт.) [Мухін:] *Эх, не разумееце вы, у чым сіла. Вось дзе (паказвае на сваю галаву) канцылярыя, машынерыя ўся.* <...> (Я. Рамановіч. Мост.) [Шкаляр:] <...> *Магчыма нават, што, апроч усяго іншага, я буду яшчэ і доктарам медыцынцы...* (В. Вольскі. Несцерка.) Выдзеленыя аказіяналізмы ўтвораны: *студантэры* – ад асновы назойніка *студэнт* пры дапамозе суфікса *-эры?* (*студэнт-эры-і* ← *студэнт-□*); таксама: *машын-еры* [j-a] ← *машын-а, медыц-энцы* [j-a] ← *медыц-ын-а.*

Як камічна маркіраваныя ўспрымаюцца таксама дзеепрыметнікавыя аказіяналізмы з русіфікаванымі суфіксамі стараславянскага паходжання *-ушч-*, *-юшч-* (руск. *-ушч-*, *-юшч-*) [9, с. 364; 24, с. 293; 31, с. 209] і са зваротным постфіксам *-ся*, формы з якім трэба лічыць «парушэннем літаратурнай нормы» [3, с. 188]. Такія аказіяналізмы сустракаюцца, напрыклад, у п'есе А. Петрашкевіча «Злыдзень»: [Любачка:] *Праз тры пары нашы распісваюцца. Брачуюшчыхся – жах. Дзюркіну давалося на вяселле запрасіць, а то стаяць бы нашым яшчэ гадзіны тры. Вы не супраць?;* [Дзюркіна:] <...> *А што мы маем на сённяшні дзень, я ў вас пытаюся, грамадзяне брачуюшчыхся?* <...>

Крыху менш пашыраны суфіксальныя формы, утвораныя ад прэфіксальна-суфіксальна-постфіксальных аказіяналізмаў, пабудаваных па стандартных мадэлях: [Правадыр:] *Ну, што адправадырыўся, самазванец? Выскачка! Не захацеў стаць генералісімусам, пойдзеі радавым салдацікам! Гальюны ў казармах чысціць! Калі яшчэ жывы застанешся!* (М. Матукоўскі. Калізей.); параўн: *адправадырыўся* – *зневаж*. 'пакіраваў' (*адправадыры-ў-ся* ← *адправадыр-ы-ц-ца* ← *правадыр-□*). [Гарлахвацкі:] *А можна, і праўда – бландынка. Значыць, яна гэтае самае (круціць рукой каля валасоў) набландынілася, а я і не заўважыў.* (Рагоча.) *Так улёг у работу, што нават не заўважыў, калі жонка валасы пафарбавала. Аж смешна!*

(Рагоча.) (К. Крапіва. Хто смяецца апошнім.); параўн.: *побландынілася* ‘пафарбавала валасы ў светлы колер’ (*побландыні-л-ся* ← *побландын-і-ц-ца* ← *бландынк-а*; літ. *бландзінка*). [Фурман:] *І як я не спазнаў, сам дзіўлюся... Усё ў галаве пакібасілася... І цягнік, і мяшкі, і бабы, дзеці і газеты... Ну, пабягу на сяло, вестку людзям дам... (Стукнуў шапкай аб падлогу, зарагатаў і выбег.) (У. Галубок. Бязвінная кроў.); параўн. *пакібасілася* – разм. ‘змяшалася’ (*пакібасі-л-ася* ← *пакібас-і-ц-ца* ← *кілбас-ы*).*

Не вызначаюцца прадуктыўнасцю ў драматургічных творах нульсуфіксальныя аказіяналізмы, утвораныя ў выніку скарачэння асновы – адсячэння суфікса: [Агафон:] *Ты – Сакрат! Я – Агафон! І пакуль я не даніў, давай без грубасці. <...> Мендзялей мне знайшоўся!.. (А. Петрашкевіч. Куды ноч, туды сон.); параўн.: Мендзялей* ← *Мендзяле[й-эў]-□*.

Аказіяналізмы могуць утварацца таксама і паводле спецыфічных (нетыповых) спосабаў – (стылістычнай) кантамінацыі [32, с. 257; 2, с. 17; 20, с. 180], або інакш гібрыдызацыі [12, с. 63], і мастацкай этымалагізацыі [11, с. 106].

Пры кантамінацыйным спосабе* аказіяналізмы ўтвараюцца ў выніку фармальных змен узуальных слоў, якія адвольна, без семантычнага падабенства, суадносяцца (каламбурна збліжаюцца) з іншымі словамі. У выніку сутыкнення ў структуры аказіяналізма двух блізкіх паводле гучання, але далёкіх значэннем узуальных слоў (частак) фарміруецца складаная семантыка, што і надае аказіяналізму камічнае гучанне [7, с. 237]. Напрыклад, у аказіяналізмах *кумпанія*, *кумплімент* сінтэзуецца семантыка слоў *кампанія* – *кум*, *камплімент* – *кум*: [Астап:] *А мяне ў **кумпанню** прымеце?* (К. Каганец. Модны шляхцюк.) [Старая:] *А ўсяк бывае, – за недахопам і мяне ў **кумпанню** возьмуць.* <...> (Е. Міровіч. Кастусь Каліноўскі.) [Стрыжэўскі:] *Самі ведаеце, чым канчаліся часам залішне гаваркія **кумпаніі**...* (К. Губарэвіч. З вяршыні відаць далей.) [Маставы:] *Кінь, браткі, напорам браць. Гэта ж не нашы праваслаўныя бабы; яны ж беларасійкі, іх трэба абыходам абыходзіць, з **кумпліментамі**.* <...> (Е. Міровіч. Кастусь Каліноўскі.)

Мастацкая этымалагізацыя звязана з перайначваннем слоў, найчасцей запазычаных, рэдкаўжывальных, у выніку суаднясення іх з сугучнымі словамі роднай мовы на аснове сумежнасці з’яў (прасторавай, часовай, лагічнай і інш.): [Наста:] *Навошта бацька браў яго ў горад да **аблаката** – усю справу пра зямлю раскрыў яму той аблакат.* (М. Грамыка. Воўк.) [Паўліна:] *А на якую ён нам халеру, той дэфіцыт? Нам кватэрамі абмяняцца і з усёй начынкаю разам: і з крантамі, і з **пісяварамі**, і з унітазамі.* (А. Петрашкевіч. Злыдзень.) Параўн.: *аблакат* (ад *аблакаціцца*) – *адвакат*, *пісявары* (ад *пісяць*) – *пісары*.

Надзвычай семантычна ёмістымі, характарыстычнымі з’яўляюцца аказіяналізмы, утвораныя адначасова з дапамогай розных спосабаў – каламбурнай кантамінацыі і мастацкай этымалагізацыі. Яскравым прыкладам можа быць аказіяналізм *абскубанды*, які не толькі выконвае намінацыйную функцыю, але і вобразна-характарыстычную: [Гарошка:] *А так! Збіраўся пасвіць тутэйшых чынадралаў, але не ўспеў, – прышлося выганяць з Менску **абскубандаў**.* [Аленка:] *Не **абскубанды**, тата, але акупанты.* (Я. Купала. Тутэйшыя.) У аказіяналізме *абскубанды* (*абскубандаў*) сінтэзуецца семантыка трох лексем, з якімі ён словаўтваральна суадносіцца: *абскубаць* (разм. *неадабр.* ‘вымагаць’) – *акупанты* (‘захопнікі’) – *банда* (‘група разбойнікаў’).

Да аказіяналізмаў мэтазгодна адносіць таксама і некаторыя незвычайныя спалучэнні слоў [15, с. 119]. Трэба аддаць перавагу тым даследчыкам, якія лічаць, што незвычайная спалучальнасць можа наступіць і «без таго, каб словы ўжываліся ў непразым значэнні» [25, с. 297], а не толькі пры метафарычным ужыванні слова [27, с. 36]. Незвычайныя спалучэнні слоў, паводле А.А.Земскай, не заўсёды служаць для стварэння камічнага эфекту, паколькі незвычайная спалучальнасць слоў ляжыць у аснове ўсіх індывідуальна-аўтарскіх словаспалучэнняў, напрыклад, індывідуальных метафар. Камізм залежыць толькі ад намеру

* Некаторыя аўтары злучэнне двух блізкіх паводле гучання слоў у адно як прыём пабудовы аказіяналізма называюць аплікацыяй, або накладаннем [23, с. 74].

аўтара (персанажа) перадаць смешнае, а значыць, ад значэнняў спалучальных слоў [6, с. 256]. У якасці прыкладаў аказіянальных спалучэнняў слоў, якія выражаюць камічны эффект, І. Я. Лепешаў прыводзіць наступныя спалучэнні: *ваша блagarоднае сіяцельства!*, якое з'яўляецца кантамінацыяй двух тытулаў (*ваша блagarоддзе і ваша сіяцельства*), і *найяснейшая карона* (з камедыі В. Д.-Марцінкевіча «Пінская шляхта») [15, с. 119], *ваша чырвоная блagarоддзе, ваша чырвоная міласць, мусье таварыш, ваша чырвонасць, ваша таварыскасць* і інш. (з п'есы Я. Купалы «Тутэйшыя») [16, с. 35].

Аказіянальныя спалучэнні можна сустрэць і ў творах іншых драматургаў, у прыватнасці ў п'есе А. Петрашкевіча «Злыдзень»: [Міленькі:] <...> *Першы памочнік другога намесніка начальніка Гармарнарышчыбытнаслуг Міленькі слухае; <...> Любачка, прасачы, каб таварышы пабылі ў аддзеле чуласці, пададзеле перастрахоўкі і ў спецыялістаў па спагадлівасці; <...> Скажы там ад майго імя, каб у аддзеле чуласці не мурыжылі; [Любачка (як рапарт):] З Дзюркінай дамовілася, у аддзеле сардэчных спраў усё ў парадку, ляльку купіла, таксі пад акном, здымаць будзе Неўпакоеў з рэдакцыі; [Злыдзень (Самасейкіну):] *Да аддзела справядлівасці дойдзе!.. Да жонкі!.. З работы шугануць дэбашыра... <...>; Скажы, каб хутчэй ішлі ў аддел сардэчных спраў і не тармазілі падзей.**

Такім чынам, для выражэння камічнага эфекту ў беларускай драматургіі выкарыстоўваюцца аказіяналізмы, утвораныя як па прадуктыўных, так і непрадуктыўных або малапрадуктыўных тыпах. Большая частка аказіяналізмаў утворана марфалагічным спосабам, пераважна такімі яго разнавіднасцямі, як кампазіцыя (слова- або асноваскладанне, абрэвіяцыя) і суфіксацыя. Менш пашыраны суфіксальныя формы, утвораныя ад прэфіксальна-суфіксальна-постфіксальных аказіяналізмаў і як адзінкавыя сустракаюцца нулясуфіксальныя аказіяналізмы. Структура асобных аказіяналізмаў (утвораных пры дапамозе кантамінацыі і мастацкай этымалагізацыі) не адпавядае пэўным словаўтваральным тыпам і таму з'яўляецца нетыповай.

Камічны эфект аказіяналізмаў, утвораных тыповымі спосабамі (паводле прадуктыўных і непрадуктыўных або слабапрадуктыўных тыпаў), звязаны з іх семантычнай нязвыкласцю або семантыка-стылістычным кантрастам састаўных частак, а пабудаваных спецыфічнымі (нетыповымі) спосабамі, абумоўлены адметнасцю іх фармальна-семантычнай будовы.

Аказіянальнымі трэба лічыць таксама некаторыя незвычайныя словаспалучэнні, камічны эфект якіх залежыць ад семантыкі іх кампанентаў.

Літаратура

1. Басава Г. Лістабой, ліставей, ліставір... // Роднае слова. – 1995. – № 10.
2. Басова А. И. Окказиональные слова в современной белорусской художественной речи: Автореф. дисс ... канд. филол. наук. – Мн., 1981.
3. Беларуская граматыка: У 2-х ч. – Мн., 1985. – Ч. 1: Фаналогія. Арфаэпія. Марфалогія. Словаўтварэнне. Націск.
4. Будагов Р. А. Введение в науку о языке. – 2-е изд. – М., 1965.
5. Васілеўскі М. С. Неалагізм у мастацкім творы // Весці АН БССР. Сер. грамад. навук. – 1988. – № 5.
6. Земская Е. А. Речевые приемы комического в советской литературе // Исследования по языку писателей. – М., 1959.
7. Земская Е. А. Словообразование // Современный русский язык / Под ред. В. А. Белошапковой. – М., 1981.
8. Земская Е. А. Современный русский язык: Словообразование. – М., 1973.
9. Иванов В. В. Историческая грамматика русского языка. – 2-е изд. – М., 1983.
10. Кавалёва М. Ц. Неалагізмы // Беларуская мова: Энцыкл. / Пад рэд. А. Я. Міхневіча. – Мн., 1994.
11. Ковалев В. П. Языковые выразительные средства русской художественной прозы. – Киев, 1981.

12. Костюков В. М. В поисках яркого слова // Русская речь. – 1983. – № 6.
13. Лексікалогія сучаснай беларускай літаратурнай мовы / Пад рэд. А. Я. Баханькова. – Мн., 1994.
14. Лепешаў І. Новыя словы апошніх гадоў // Роднае слова. – 1999. – № 2.
15. Лепешаў І. Я. Лінгвістычны аналіз літаратурнага твора: [У 2 ч.]. – Мн., 1981. [Ч. 1.]
16. Лепешаў І. Я. Лінгвістычны аналіз літаратурнага твора: У 2 ч. – Гродна: ГрДУ, 2000. Ч. 2
17. Лопатин В. В. Рождение слова: Неологизмы и окказиональные образования. – М., 1973.
18. Лукашанец А. А. Словатворчасць // Беларуская мова: Энцыкл. / Пад рэд. А. Я. Міхневіча. – Мн., 1994.
19. Лыков А. Г. Современная русская лексикология (русское окказиональное слово). – М., 1976.
20. Норман Б. Ю. Язык: Знакомый незнакомец. – Мн., 1987.
21. Прыгодзіч М. Р. Словакладанне ў беларускай мове. – Мн., 2000.
22. Прыгодзіч М. Сэнс у іх хаваецца яшчэ большы, чым паэзія...: Аўтарскія неалагізмы як факт мовы // Роднае слова. – 1995. – № 8.
23. Ревуцкий О. И. Лингвистический анализ художественного текста. – Мн, 1998.
24. Хабургаев Г. А. Старославянский язык. – М., 1974.
25. Ханпира Эр. Окказиональные элементы в современной речи // Стилистические исследования (на материале современного русского языка). – М., 1972.
26. Цікоцкі М. Я. Стылістыка беларускай мовы. – 2-е выд. – Мн., 1995.
27. Черкасова Е. Т. Опыт лингвистической интерпретации тропов (Метафора) // Вопросы языкознания. – 1968. – № 2.
28. Шабовіч М. Аказіянальнае слова ў мастацкім тэксце // Моўныя адзінкі ў кантэксце: Зб. навук. артыкулаў. – Мн., 1991.
29. Шакун Л. М. Словаўтварэнне. – Мн., 1978.
30. Шанский Н. М. Лексикология современного русского языка. – 2-е изд. – М., 1972.
31. Янкоўскі Ф. Гістарычная граматыка беларускай мовы. – 2-е выд. – Мн., 1983.
32. Riesel E., Schendels E. Deutsche Stilistik. – Moskau, 1975.

Магілёўскі дзяржаўны
універсітэт імя А.Куляшова

Паступіў 15.06.01